

КАНОНІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ УМОВИ ОТРИМАННЯ МОСКОВСЬКОЮ ПАТРІАРХІЄЮ П'ЯТОГО МІСЦЯ В ДИПТИХУ ПОМІСНИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ (1589–1593)

CANONICAL AND HISTORICAL CONDITIONS FOR THE MOSCOW PATRIARCHATE TO RECEIVE THE FIFTH PLACE IN THE DIPTYCH OF LOCAL ORTHODOX CHURCHES (1589–1593)

Одними із важливих джерел, які дають підстави схарактеризувати події становлення російської Православної Церкви¹ (до XVIII ст. московської), а також простежити здобуття нею спершу самовільно й незаконно, а відтак добровільно-примусово автокефального статусу, є матеріали, залишені свідками тогочасної епохи, які могли безпосередньо спостерігати й оцінювати життя та діяльність вищого православного духовенства. Варто звернути увагу на певну тенденційність такої інформації, яка, залежно від бажання особи оповідача,

У статті простежено історичні обставини та умови надання московській патріархії п'ятого місця в диптиху помісних автокефальних Православних Церков, проаналізовано можливі канонічні підстави для перегляду місця Православної Церкви України і російської Православної Церкви в цьому списку, подано канонічне обґрунтування порушеного питання.

Ключові слова: диптих, автокефалія, помісні Церкви, Патріархат, Митрополія.

¹ Звертаємо увагу на те, що від початку повномасштабного вторгнення росії на територію України (24 лютого 2022 р.) набула поширення тенденція писати з малої літери назви, пов'язані з цією країною. В українському правописі є правило: «Прізвища людей та імена, які вживають зневажливо, пишуть з малої літери» [Український правопис, 2019]. Назв країн чи міст це правописне правило не стосується, але за аналогією, зважаючи на ситуацію в Україні, де триває кровопролитна війна, автор вважає за можливе вживати малу літеру в російських власних назвах.

* Кандидат наук із богослів'я, викладач кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** PhD in Theology, teacher of the Department of Ecclesiastical and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

могла ідеалізувати свій об'єкт (як у випадку російських життєписців, що часто писали за певною схемою), чи, навпаки, що було значно рідше, намагалася подати його в більш-менш реальному ракурсі.

Тему історії московської Церкви XV–XVI ст. досліджували як світські, так і церковні історики. Джерельною базою дослідження слугували архівні та опубліковані матеріали: літописи, документи, акти, листування, мемуари, пам'ятки давньоруської, переважно церковної писемності.

Перш ніж розпочати знайомство з московською церковною «дипломатією» цього періоду, потрібно дати оцінку подіям, які відносно недавно відбулися в Україні. 6 січня 2019 р. Вселенський Патріарх Варфоломій вручив Митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Томос про автокефалію Православної Церкви України, у якому, зокрема, зазначено, що Українська Православна Церква отримала своє місце в диптиху помісних Православних Церков — п'ятнадцяте [Патріарший і Синодальний Томос, 2023].

Диптих — це впорядкований список автокефальних Церков. У цьому порядку під час богослужінь згадують імена їх предстоятелів, розподіляють місця під час співслужінь та соборів. Першим у диптиху є Константинопольський Патріархат, московський патріархат — на п'ятому, Українська Православна Церква — на останньому, 15-му місці. Проте остання сходинка — явище тимчасове.

The article traces the historical circumstances and conditions for granting the moscow Patriarchate the fifth place in the diptych of local Orthodox Churches and analyzes possible canonical grounds for reconsidering the place of the russian Orthodox Church in this list. Granting the moscow Church the status of patriarchate and, accordingly, the position in the diptych among other local Churches is «due to» the realities of the time and circumstances that can be perceived both as the will of God and as God's permission.

The Eastern Patriarchs had no choice, because the only Orthodox Church that was able to help them financially at the time was the moscow Church. The turmoil that befell Tsargrad in the early sixteenth century, the subjugation of the lands of the once magnificent empire by Muslims, induced the devastated Church to seek allies to support and help in this difficult time. The only powerful and prosperous Orthodox country at that time was the principality of moscow, with which it was necessary to restore the ties that had been lost after the conclusion of the Union of Florence (1439).

The situation in the Orthodox East changed profoundly with the fall of Constantinople as the state stronghold of Orthodoxy. Financially, moscow took the place of Constantinople, which it took advantage of by demanding that the Patriarch of Constantinople grant the moscow Church autocephaly with patriarchal status (1589), as well as give it the third (!) place in the diptych of Orthodox Churches,

Нині порядок розміщення Церков у диптиху такий: Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська, Кіпрська, Елладська, Польська, Албанська, Чеських земель і Словаччини, Українська [Що таке диптихи, 2015].

Як же так трапилось, що Київська митрополія, яка хрестила москву і пролила не лише світло євангельського вчення, але й започаткувала та протягом багатьох століть розвивала просвітницьку діяльність на теперішніх російських і білоруських землях, опинилася на 15-му, а москва на 5-му місці?

Відразу підкреслимо, що цей порядок має радше церемоніальний і аж ніяк не спасительний характер. Із канонічного погляду, порядок у диптиху не має великого значення. Тобто важливим є не порядкове місце Церкви в диптиху, а те, що Церква включена у список як повноправна і автокефальна. Усі помісні Церкви мають однаковий голос у міжправославних зібраннях та дискусіях, незважаючи на те, що одні Помісні Церкви налічують багатомільйонну паству (наприклад Українська, Грецька, Румунська), а інші — лише кілька десятків тисяч вірних. Наприклад, Церква Чеських земель і Словаччини — 50–70 тис. вірян [Православні Чехії, 2019], Єрусалимська — 130 тис. вірних тощо [Єрусалимська православна церква, 2023]. Незважаючи на це, всі вони є рівними між собою. Отже, Константинополь надає місце в диптиху не за кількістю парафій чи правом влади, а за честю та часом отримання Церквою незалежності.

Перше місце в диптиху за честю посідає Константинопольський Патріархат, який є Церквою-Матір'ю для всіх інших. Три наступні Церкви — Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська — одержали автокефальний статус ще за часів Вселенських Соборів. Тоді ж постала автокефальна Кіпрська Церква, проте документи Вселенських Соборів цього не засвідчують, тож вона

although according to tradition and order it should have taken the fifth place.

A diptych is an arranged list of autocephalous churches. In this sequence, the names of their leaders are mentioned during services, and seats are allocated during concelebration and councils. Constantinople is the first in the diptych, and the moscow patriarchate is the fifth, as it has historically been. The Orthodox Church of Ukraine is in the last place, the 15th, as the youngest one. However, the last place is a temporary phenomenon.

In this article, the author analyzes the attempts of the russian Church to «leapfrog» its place in the diptych of the local Orthodox Churches and presents the reasons for revising its current position.

Keywords: *diptych, autocephaly, Local Churches, Patriarchate, Metropolitanate,*

посідає 10 місце в диптиху. Згодом Константинопольські патріархи надавали автокефальний чи автономний статус у різних історичних умовах, але Вселенські Собори вже не могли затвердити їх, бо не скликалися.

Відомий богослов протопресвітер О. Шмеман уважав грубою помилкою будування відносин між Церквами за зразком міждержавних. Наприклад, питання отримання святого мира в Константинополі: Єрусалимська Церква — це давній патріархат, та однак вона отримує святе миро від Константинополя, що ніяк не применшує її автокефалії. Грецький світ розрізняє також древні Церкви, які отримали автокефалію в період Вселенських Соборів, і нові автокефалії, надані пізніше. Давні Церкви з погляду грецької церковної ментальності мають повну автокефалію. Це Константинополь, Александрія, Антіохія, Єрусалим і Кіпр. Усі інші, тобто російська, Болгарська, Сербська, Румунська тощо, мають автокефалію умовну, оскільки їх статус не підтверджений Вселенським Собором. Тому, з погляду грецької еклезіології, указані Церкви не мають права надавати своїм частинам автокефалію; таким правом володіє тільки Вселенський Патріарх [Дудченко, Бесіда, 2018].

П'яте місце в диптиху помісних Церков російська Церква здобула «завдяки» реаліям того часу і обставинам, які можна сприймати і як волю, і як попущення Боже. У східних патріархів не було вибору, адже єдина православна Церква, яка могла допомогти їм матеріально в той час, була московська. Потрясіння, що спіткали Царгород на початку XVI ст., підкорення земель колись величній імперії мусульманами спонукали розорену Церкву шукати союзників для підтримки й допомоги. Єдиною сильною та квітучою православною країною тоді було московське князівство, з яким потрібно було відновити втрачені після укладення Флорентійської унії зв'язки [Троїцький, 1948, с. 33]. Становище на православному Сході глибоко змінилося з падінням Константинополя як державної опори православ'я. Матеріально на місце Константинополя стала москва. І зuboжлий Схід рішуче до неї потягся [Патріарх Філарет, 2002, с. 247].

Важке становище православних Церков Сходу було причиною відвідин московських земель їх предстоятелями, які їздили на північ «за милостинею». Приїзд Антіохійського Патріарха Йоакима (1587), зустрічі його в палаці й соборі були підставою для поживалення розмов у москві між наближеними до царя людьми про значення патріаршества та необхідність запровадження його в московській державі. А приїзд до

москові за матеріальною допомогою Константинопольського Патріарха Ієремії (1589) спонукало владну верхівку відновити переговори про утворення патріаршого престолу. Перебуваючи в «золотій клітці», Патріарх Ієремія довго не погоджувався на виконання прохання, однак, будучи на старості літ, і після численних переговорів та власної згоди залишитись патріархом у московії, тим самим підкресливши «зрілість» московської митрополії мати свого предстоятеля, царгородський ієрарх без згоди інших православних патріархів (!) 26 січня 1589 р. висвятив на престол першого московського патріарха. У свою чергу, московський цар Феодор Іванович, бажаючи юридично затвердити новий статус Церкви, посилав велику матеріальну допомогу всім східним патріархам, щоб схилити їх до позитивного рішення цього важливого для московської держави питання [Сидор, 2015, с. 305–306].

Після утворення патріаршого престолу й поставлення митрополита Іова в патріарший сан московська держава в церковному плані стала повністю самостійною і незалежною. Номінальну, юридичну залежність від Константинополя тепер було знищено. Але московитам потрібно було зміцнити й узаконити московське патріаршество соборними грамотами та визнанням цього статусу Вселенським Собором православного духовенства.

Поставлення царгородським патріархом Ієремією в патріархи Іова не відповідало канонічним правилам. Навіть серед свити, що супроводжувала Ієремію, виникли нарікання, та і сам патріарх діяв проти своєї волі, «не хотючи», виконуючи лише наполегливе бажання московського царя. Владі потрібно було на всі часи закріпити, канонізувати нововведення, а для того добитись визнання собором всіх ієрархів патріарха московського Іова. Пізніше постало питання про поставлення московського патріарха в ряду інших патріархів, тобто про його місце в диптиху

У травні 1590 р. скликано собор східних ієрархів. Константинопольський патріарх Ієремія відкрив засідання словом, у якому описав свою подорож до московії, розповів про розквіт православ'я в цьому краї і про теплий прийом московського царя. Він говорив, що нібито неможливо було не виконати прохання місцевої влади, яка прагнула поставити в московії патріарший престол: «Як один є сьогодні на Землі правитель великий православний, та й недостойно було не виконати його волі», і розповів про те, як був наречений і висвячений в патріархи митрополит Іов і як була складена і ним же підписана грамота. Тепер він просить членів собору дати загальну згоду й благословення та

підтвердити все, що зробив він, Ієремія, в москві щодо цієї справи. Собор поставився досить лояльно до прохання московського самодержця і, «почувши те достоїнство й діла достохвальні, святійші патріархи антиохійський та Єрусалимський схвалили, бо видалася їм доброю і благословенною ця справа». Одноголосно затверджено діяльність патріарха в москві і, крім того, укладено соборну грамоту, у якій члени собору визнали патріарха Іова та його поставлення дійсним і визначили московській церкві п'яте місце в диптиху серед інших патріархатів.

24 травня 1591 р. Соборну грамоту [Соборная Грамота, 1885, с. 21–25], підписану учасниками собору і скріплену патріаршою печаткою, доставив до москви Тирновський митрополит Діонісій, який походив із роду колишніх грецьких імператорів Кантакузенів і Палеологів [Гудзяк Борис, свящ., 2000, с. 135]. 20 червня він подав її царю Феодору. У грамоті йшлося, що Ієремія, як тільки повернувся в Царгород, скликав великий Собор, розповів усім присутнім про своє перебування в москві і про благочестя московського правителя, велич його царства, про прохання царя, щоб було запроваджене патріаршество, та виголосив, що він, Ієремія, схилився на прохання царя, поставив в москві патріарха Іова і дав йому патріаршу хрисовулу, аби той шанувався гідністю і честю з іншими патріархами навіки.

Ця справа видалась присутнім патріархам благословенною, тому вони всім великим Собором постановили: «По-перше, визнаємо і затверджуємо поставлення в царствуючому граді москві, в домі Пречистої Богородиці, чесного і славного Ї Успіння, і на престол великих чудотворців Київських та всієї Руси Петра, Олексія, Йони та патріарха Іова, нехай шанується та іменується він з нами, патріархами, і буде чин йому в молитвах після Єрусалимського (п'ятий), а во главі й началі тримати йому апостольський престол Константинграда, як і інші патріархи тримають. А після нього — Олександрійського патріарха Мелетія, та Антиохійського Йоакима, і Єрусалимського Патріарха Софронія. По-друге, патріарше ім'я і честь дані й утвержені сьогодні не одному тільки патріархові Іову, але даємо дозвіл, щоб і після нього поставлялись московським собором патріархи за правилами, як мало це початок від цього співслужителя нашого смирення і у Святому Дусі возлюбленого брата нашого Іова. Собор ухвалив це рішення, і все духовенство затвердило, написало від руки своєї. Для того й затверджена ця грамота напам'ять на віки віків року 1590, місяця травня» [Шпаков, 1912, с. 310].

На грамоті про надання московській Церкві патріаршого статусу поставлено 106 підписів. Серед них підписи трьох патріархів: Константинопольського Ієремії, Антіохійського Йоакима та Єрусалимського Софронія, 42 митрополитів, 19 архієпископів і 20 єпископів. Палеографію «Соборної грамоти» 1590 р. уперше дослідив В. Регель, який її опублікував [Regel, р. 85–91]. 1974 р. грамоту дослідив Б.Л. Фонкіч, який установив, що значна частина підписів на цій грамоті не були справжніми, а підробленими. На думку російського радянського історика Б. Л. Фонкіча, в акті Константинопольського Собору багато підписів несправжні через те, що патріарх Ієремія, повернувшись до Константинополя навесні 1590 р., «поквапився скликати Собор і, незважаючи на відсутність більшості його членів, затвердив Соборною грамотою поставлення Іова, при цьому чиновниками патріаршої канцелярії були відтворені підписи всіх відсутніх членів Собору» [Фонкіч, 1994, с. 377–378; Фонкіч, 1974, с. 359–360]. Іншими словами, на такій важливій для Російської Православної Церкви грамоті значну частину підписів було просто сфальсифіковано. Крім того, грамота Константинопольського Собору дуже відрізнялася від московської, перш за все тим, що східні архієреї відводили московському патріархові останнє (на той час), п'яте місце після патріарха Єрусалимського, а не третє, як того хотів цар [Малышевский, 1872, с. 201].

Другу соборну грамоту митрополит Діонісій подав патріархові Іову. У ній східні патріархи із Собором визначили: «Маємо тебе завжди нашим братом і співслужителем, п'ятим патріархом після Єрусалимського, і у священних молитвах поминаємо тебе, як і ми між собою поминаємось. Поминай і ти нас завжди в молитвах, спершу святійшого Ієремію архієпископа Константинопольського, як і ми його першим маємо і великим братом іменуємо; повели також і всім архієреям у всіх своїх областях нехай поминають нас у молитвах» [Малышевский, 1872, с. 202].

Третю соборну грамоту було подано бояринові Борису Федоровичу Годунову. Йому перш за все ієрархи виявляли свою подяку за його любов до них і милість. Патріархи виказали велику радість, що за його бажанням, як і з доброї волі царя відбулося в Москві поставлення патріарха, яке тепер затверджене Собором. Крім соборних грамот, митрополит Діонісій привіз особисті грамоти патріарха Ієремії цареві, цариці, патріархові Іову і Борисові Годунову. У грамотах висловлювалися прохання про допомогу й милостиню. Патріарха Іова, наприклад,

Ієремія просив клопотатися перед царем, «нехай сотворить допомогу, яку обіцяв у своїй палаті при поставленні його (митрополита Іова. — Авт.) на патріаршество», а Годунова просив, щоб той випросив у царя кошти — 6000 золотих на відбудову Царгородської патріархії [Малышевский, 1872, с. 203]. Московський цар Феодор Іванович був задоволений, що патріаршество затверджене грамотою східних ієрархів. Саме тому щедро наділив самого митрополита Діонісія і в лютому 1592 р. відправив патріархам помісних Церков через нього багаті дари.

Однак рішенням Собору залишилась незадоволеною московська владна верхівка, вона наполягала на наданні московському патріархові третього місця серед інших ієрархів (після Константинопольського та Олександрійського), а також вказувала на необхідність підпису Олександрійського патріарха у стверджувальному акті. Патріарх Олександрійський Мелетій Пігас не брав участі в Соборі 1590 р. Попередній патріарх Сильвестр спочив незадовго до відкриття Собору, а патріарха Мелетія було обрано після його закриття [Малышевский, 1872, с. 338]. Тому московити звернулась до патріархів Ієремії II, Мелетія Пігаса, Софронія Єрусалимського та Йоакима Антіохійського з проханням скликати новий Собор, який би переглянув рішення Собору 1590 р. Під впливом знаті й місцевої влади московський цар також висловив невдоволення, що патріархові Іову визначено у списку всіх патріархів п'яте місце після Єрусалимського, і тим, що Соборна грамота про московське патріаршество не була підписана й затверджена Олександрійським патріархом, хоча це сталося через непередбачувані обставини.

Про них згадує у своїй праці «Русские патриархи 1589–1700 гг.» радянський і російський історик, доктор історичних наук А. П. Богданов (тут і далі переклад автора): «Це надто хвилювало царя, тому що попередній Олександрійський патріарх Сильвестр залишив престол, а його наступник, Мелетій Пігас, як відомо, відкрито критикував Ієремію за те, що він особисто, без згоди інших патріархів благословив і брав участь в утворенні патріаршого престолу в московії. Відомий учений-богослов, строгий знавець церковних канонів і досить впливовий на Сході ієрарх зажадав скасувати це рішення» [Богданов, 1999, с. 23].

У листі Олександрійський патріарх Мелетій писав до московського Ієремії: «Я дуже добре знаю, що ти згрішив зведенням московської митрополії на ступінь патріаршества, адже тобі відомо, що в цій справі не владний один патріарх, але таке право має тільки Синод, і притому Вселенський Синод.

Так встановлені всі патріархії, що донині існують. Саме з цієї причини Ваша Святість повинна була отримати одностайну згоду всієї братії, оскільки, згідно з постановами отців Третього Вселенського Собору, всім належить знати й визначати те, що слід робити кожен раз, коли розглядається загальне питання. Я знаю, що ти чинитимеш згідно з цими початками, і те, що ти зробив із примусу, після роздумів знищиш словесно й письмово!» [Шпаков, 1912, с. 350].

Московський уряд отримав інформацію про позицію Мелетія Пігаса, внаслідок чого в своєму листі до патріарха Ієремії цар висловив йому свою вдячність за Соборну грамоту і, згадуючи про своє прохання, писав (подано мовою оригіналу): «А мы, великий государь, с первопрестольником нашим Иовом патриархом, и с митрополитами, архиепископами, и епископами, и со всем освященным Собором нашего великого царства, советовав, уложить и утвердить навеки — поминать в москве и во всех странах нашего царства на Божественной литургии благочестивых патриархов. Во-первых, Константинопольского Вселенского, потом Александрийского, потом нашего московского, потом Антиохийского, наконец, Иерусалимского, какие патриархи на тех престолах будут» [Деяние Константинопольского Собора, 1865, с. 49].

І відразу просив, щоб про зміни, які стануться на патріарших престолах, відсилали письмові повідомлення до москви для піднесення в молитвах імен нових патріархів. Так само будуть повідомляти про новини східних патріархів і з москви, щоб ім'я патріарха завжди поминалось у церковних молитвах по всьому православному Сходу. А в посланні до Олександрійського патріарха Мелетія Пігаса, яке написано так само, як послання до двох інших патріархів і досить схоже з посланням до Ієремії, цар просив, щоб Мелетій повідомив його письмово «о утверждении» патріарха Іова. Сам Іов у посланні до Ієремії також повідомляв його, що духовний Собор у москві з дозволу царя вирішив поминати в молитвах московського патріарха на третьому місці, після Олександрійського, а також просив сповіщати про майбутні зміни на східних патріарших престолах, обіцяючи, що й зі свого боку московські патріархи також будуть про це повідомляти [Макарий (Булгаков), митроп., 1996, с. 83].

Згаданий вже історик А.П. Богданов зауважує: «У лютому 1592 р. обзолочений милостями митрополит Діонісій відбув із москви, повізши з собою багаті подарунки всім чотирьом

патріархам. Цар Федор Іванович і патріарх Іов офіційно повідомляли кожного з чотирьох східних патріархів, що московська патріархія претендує на третє місце в диптиху Вселенської Церкви. Лестячи Ієремії, московські власті погоджувалися вважати його главою світового православ'я замість відпалого римського папи. Олександрійського патріарха Мелетія потрібно було побоюватися, і його визнали другим за честю» [Богданов, 1999, с. 23–24]. Дослідник також цитує московські грамоти: «Ми, великий цар із Першопрестольним нашим Іовом патріархом, і з митрополитами, архієпископами і єпископами, і з усім Собором нашого великого царства порадившись, уклали й утвердили навіки: поминати в москві і у всіх країнах нашого царства на Божественній Літургії благочестивих патріархів: найперше Константинопольського Вселенського патріарха, потім Олександрійського, потім нашого московського, після нього Антіохійського, нарешті і Єрусалимського» [Мальшевский, 1872, с. 9–10; Богданов, 1999, с. 24]

Потрібно зазначити, що москва працювала «не покладая рук» [Шпаков, 1912, с. 379] і відправляла на Схід посла за послом із грамотами й милостинею. Було відправлено посольство, на чолі якого стояв Григорій Нащокін, — він повинен був роздати велику матеріальну допомогу та схилити грецьке духовенство до виконання волі царя. У грудні 1592 р. послано дяка Івана Кошуріна, а в січні Трифонові Коробейникову та Михайлові Огаркову цар повелів їхати зі своєю державною милостинею до Царгорода й Олександрії, і в Антиохію, і в Єрусалим, і на Синайську гору та роздати царські дари патріархам, митрополитам, єпископам, і по монастирях, і в руки бідних за наказом, і підписом. Коли патріарх Олександрійський Мелетій отримав послання царя Федора, то поспішив до Царгорода, і тут 12 лютого 1593 р. відбувся в присутності московського посла Григорія Афанасьєва новий Собор східних ієрархів на чолі з Ієремією Константинопольським, Мелетієм Олександрійським (він розпоряджався і правом голосу недавно померлого Антіохійського патріарха Йоакима) і Софронієм Єрусалимським. Цей Собор отримав тоді назву «Великого» і «целосовершенного» [Шпаков, 1912, с. 380–381; Богданов, 1999, с. 25].

Собор розпочався промовою Олександрійського патріарха Мелетія Пігаса. Московські дари зробили найсприятливіший вплив на Мелетія, що відіграв провідну роль на Соборі. Посилаючись на канонічні правила, він успішно довів правильність дій Константинопольського патріарха і законність

утвердження московської патріархії. Мелетій Пігас визначив і місце московського патріарха серед інших патріархів. Взявши до уваги 28 правило Халкидонського Собору², Патріарх Мелетій сказав, що вважає повністю законним возведення митрополита Іова в сан патріарший, оскільки Константинопольському патріарху, ради царствующого граду нового Риму, дані були привілеї, рівні привілеям римських пап. Він зазначив, що вважає московського патріарха за честь і гідністю рівним всім іншим патріархам православним, але, беручи до уваги 6 правило Нікейського Собору³, 2⁴ і 3⁵

² «В усьому йдучи за визначенням Святих Отців і визнаючи читане нині правило ста п'ятдесяти боголюбивих єпископів, що були на Соборі у дні благочестивої пам'яті Феодосія в царському місті Константинополі, новому Риму, те саме і ми визначаємо і постановляємо про переваги святійшої Церкви того ж Константинополя, нового Риму. Бо престолу старого Рима отці достойно дали переваги, оскільки то було царююче місто. Керуючись тією ж спонукою, і сто п'ятдесят боголюбивих єпископів надали рівні переваги святійшому престолу нового Рима, розсудивши справедливо: нехай місто, що отримало честь бути містом царя й Сенату і має рівні переваги зі стародавнім царственным Римом, і в церковних справах звеличене буде подібно до того і буде другим після нього. Тому тільки митрополити областей: Понтійської, Асійської і Фракійської, а також єпископи іноплемянників вищеназваних областей нехай поставляються від вищеназваного святішого престолу святішої Константинопольської Церкви. Тобто кожен митрополит вищеназваних областей із єпископами області повинні поставляти єпархіальних єпископів, як приписано божественними правилами. А самі митрополити вищеназваних областей повинні поставлятися, як сказано, Константинопольським архієпископом після вчиненого згідно зі звичаєм обрання і після представлення йому обраного» [Книга правил, 2008, с. 47–48].

³ «Нехай зберігаються стародавні звичаї, прийняті в Єгипті, і в Лівії, і в Пентаполі, аби Олександрійський єпископ мав владу над усіма ними. Оскільки й Римському єпископові це звично. Так само в Антіохії і в інших областях нехай зберігаються переваги церков. Узагалі ж нехай буде відомо таке: якщо хтось без дозволу митрополита буде єпископом поставлений, про такого Великий Собор визначив, що він не повинен бути єпископом. Якщо ж спільне всіх обрання буде благосприйнятним та згідним із правилом церковним, але два або три, через власну суперечливість, будуть противитися цьому, нехай має перевагу думка більшої кількості тих, що обирають» [Книга правил, 2008, с. 26].

⁴ «Єпархіальні єпископи нехай не поширюють своєї влади на Церкви поза межами своєї області, і нехай не змішують Церков, але, згідно з правилами, Олександрійський єпископ нехай керує тільки єгипетськими Церквами; єпископи східні нехай керують тільки на Сході зі збереженням переваг Антіохійської Церкви, визнаних Нікейськими правилами; також єпископи області Асійської нехай керують тільки в Асії; єпископи понтійської нехай мають у своєму віданні справи тільки Понтійської області, фракійські — тільки Фракії. Не будши запрошеними, єпископи нехай не переходять межі своєї області для рукопокладання або якогось іншого церковного розпорядження. При збереженні ж вище написаного правила про церковні області явним є, що справами кожної області керувати буде Собор тієї ж області, як визначено в Нікеї. Церкви ж Божі в іноплемянних народів, мають бути керовані за звичаєм, якого донині дотримувалися від отців» [Книга правил, 2008, с. 31–32].

⁵ «Константинопольський єпископ нехай має переваги честі після Римського єпископа, тому що це місто є новий Рим» [Книга правил, 2008, с. 32].

правило Халкидонського і 36⁶ правило Трульського Соборів, які строго встановили ієрархічну послідовність патріарших престолів, він, як папа і суддя Вселеної, не вважають за можливе дати третє місце московському патріарху, що суперечило б канонам, а визнає його п'ятим, після Єрусалимського [Николаевский, 1879, с. 150].

Собор 1593 р. переглянув рішення Собору 1590 р., закріпивши за московським патріархом п'яте місце серед східних патріархів і встановив для нього офіційний титул: «Πατριάρχης Μοσκόβοῦ καὶ πασης Ῥωσσίας καὶ τῶν ὑπερβορείων μερῶν» (патріарх московський і всієї русі і всіх північних країн) [Regel, 1891, р. 86–87; Фонкич, 1974, с. 377–384].

Постанови Собору підписали всі його члени; грамоту відвіз до москви Григорій Афанасьєв. Без сумніву, патріархи не могли не розуміти, що їхнє нове соборне рішення не задовольнить повністю Феодора Івановича та його оточення, тому що й тепер, утвердивши московське патріаршество, вони не погодились дати патріархові Іову третє місце в диптиху патріархів, чого так наполегливо бажали в москві. Найбільше це мав відчувати Олександрійський патріарх Мелетій, якого цар особливо просив щодо патріаршества московського і чий голос на останньому Соборі в Царгороді мав найбільшу вагу. Саме тому разом із грамотою діянь Вселенського Собору Мелетій Пігас через свого архимандрита Неофіта разом із читцем Йоаном відправив листи цареві, цариці, патріархові Іову, Борисові Годунову і дякові Андрію Щелкалову. Кожного з названих осіб він повідомляв про соборне рішення та висловлює свої побажання. Але особливо старався Мелетій догодити патріархові й цареві [Николаевский, 1879, с. 154].

Дивує, як патріарх Мелетій різко і цілковито змінив свою думку щодо законності утворення в москві патріаршого престолу, адже разом із листом він послав від себе Івові жезл, сказавши: «Нехай тримає твій найвищий патріарший престол у дар від нас цей жезл, який досі має велику цінність, проте не дороговизною металу, а почесною давністю. Цей жезл преблаженного кир Йоакима Олександрійського, який був патріархом 79 років, жив понад 100 років і який, випивши отруту, з благодаті Христової залишився неушкодженим» [Шпаков, 1912, с. 361].

⁶ «Відновлюючи законоположення, прийняте ста п'ятдесятьма святими отцями, що зібралися у цьому богом береженому та царюючому місті, та шістьмастами тридцятьма, що зібралися у Халкидоні, постановляємо: нехай має престіл Константинопольський рівні переваги з престолом древнього Рима, і так, як цей, нехай звеличується у справах церковних, будучи другим після нього; після нього ж нехай буде престіл великого міста Олександрії, потім престіл Антіохійський, а за ним престіл міста Єрусалима» [Книга правил, 2008, с. 67].

Звичайно, люб'язний, ніжний тон листів і подарунків не міг зменшити у московитів відчуття гострого незадоволення. Незважаючи на всі спроби московської влади, а також на всю залежність Сходу від москви в матеріальному плані, добитися того, що відповідало б поглядам місцевих патріотів про міцність, значення й правовірність московії, не вдалося. Це гірке відчуття було настільки сильне, що прибулих від патріарха Мелетія архимандрита Неофіта і читця Йоана не тільки прийняли досить «сухо», але й вони зазнали чимало бід, аж до тюремного ув'язнення. Із відчуттям образи патріарх Мелетій досить красномовно описує у своєму листі цареві Феодору свої старання й труди щодо утворення патріаршества в москві і молить звільнити затриманого архимандрита [Шпаков, с. 383 – 384].

Така реакція москви пояснюється тим, що Собор 1593 р. переглянув рішення, прийняті на Соборі 1590 р., і постановив, що цей другий Собор є остаточним і приймається всіма східними патріархами. Тут уже чітко йшлося про п'яте місце в диптиху для московського патріарха, а також були переглянуті деякі деталі запровадження патріаршества в москві. Цей же Собор постановив, що саме його рішення є остаточними. Це викликало обурення в московського царя та його бояр, які наполягали на легітимності Собору 1590 р., оскільки рішення й визначення, прийняті на ньому, були вигідніші московському царству й Церкві, аніж ті, які прийняли через три роки. Виникло розділення, адже православний Схід вважав неактуальними рішення Собору 1590 р. та затвердив постанови Собору 1593 р.; водночас для москви єдиним прийнятним залишився Собор 1590 р. [N. Pissis, 2021, P. 52 – 53.].

І якщо Олександрійський патріарх Мелетій більш-менш стримано відгукувався про московську владу, то його наступник на Олександрійській кафедрі (1602–1621) патріарх Кирило Лукаріс не тільки відкрито ставив питання про місце московського патріарха в диптиху, але й піддавав сумніву легітимність патріаршества в московії, заявляючи що у світі є лише чотири «законні патріархи» [Legrand, 1896. р. 303; Ермилов, 2019, с. 170].

У дослідженні російського священника, одного з авторів «Православной энциклопедии» П. Ермілова «Учреждение московского патриаршества и Константинопольские Соборы 1590 и 1593 гг.» перераховані згадані вище заяви Кирила Лукаріса. Як характерний приклад також згадується праця наступника Кирила Лукаріса на Олександрійській кафедрі патріарха Митрофана Критопула, який писав у 1623 р.: «...існують чотири патріархи: Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський.

Під Константинопольським перебувають багато архієпископів (вони ж митрополити) і єпископів, і безліч християн, що складається з різних народів: греків, болгар, слов'ян, русичів, московитів, албанців, караманів, мізійців, яких сьогодні називають влахами, молдовлахів» [Δυοβουνιώτης, 1915, Σ. 5; Ермилов, 2019, с. 170].

Тут варто згадати, що Кирило Лукаріс був також патріархом Константинопольським (1621–1638) і канонізований Синодом Олександрійського патріархату, а 11 лютого 2022 р. канонізований рішенням Синоду Константинопольського патріархату. Упродовж 1594–1600 рр. архимандрит Кирило Лукаріс підтримував тісні контакти з Острозьким культурно-освітнім гуртком, князем Костянтином Острозьким і навіть певний час виконував обов'язки ректора Острозької академії. Про це детальніше сказано в дослідженні професора кафедри історії Національного університету «Острозька академія» А. Смирнова «Кирило Лукаріс і Україна» [Смирнов, 2011, с. 157–164].

Отже, завжди у всіх російських джерелах ми знаходимо прагнення пом'якшити удар, нанесений московському самолюбству, і роз'яснити причину, чому не третє, а п'яте місце повинен зайняти московський патріарх Іов у диптиху Православних Церков.

Підводячи підсумок, варто ще раз підкреслити, що хоч Православна Церква України і замикає диптих помісних Православних Церков — перебуває на 15-му місці, цей факт не принижує її і аж ніяк не зменшує вплив на світове православ'я. Подібно як у Господніх очах немає ні першого, ні останнього, хто приступає до Святих Таїн Христових, а є лише люди, які бажають спасіння. Попри величезний спротив росії і російської Церкви, українці таки одержали канонічну автокефалію в певний історичний час, визначений Творцем. Українська Православна Церква отримала автокефалію не обманом, шантажем і підкупом, як це постійно простежується в історії становленні російської Церкви. У майбутньому ці факти зіграють вирішальну роль у світовому православ'ї, тому що дім, збудований на правді й міцному фундаменті, буде стояти вічно. Чи завжди Українська Православна Церква буде в кінці диптиху? Усе в руках Божих. Глобальні процеси у світовому православ'ї демонструють, що перелік автокефальних Церков в майбутньому поповнюватиметься.

Крім того, у подальшому ми можемо сподіватися на зміну статусу Православної Церкви України. Сьогодні її очолює митрополит, але через певний час, якщо будуть на те сприятливі обставини, а головне воля Божа – Православна Церква України може отримати статус патріархату зі своїм патріархом у Києві. Це в

силах Константинополя надати Українській Православній Церкві статус патріархату. У цьому немає чогось незвичного чи неможливого, адже, аналізуючи історію помісних Церков, бачимо, що все так і відбувалося. Тим паче, що Українська Церква має майже тридцятирічний досвід патріаршої традиції — її постання як Помісної Церкви українського народу сталося в результаті рішень Всеукраїнського Православного Об'єднаноного Собору 25–26 червня 1992 р. На Соборі, який проходив у Києві, відбулося об'єднання Української Православної Церкви на чолі з Митрополитом Київським і всієї України Філаретом та Української Автокефальної Православної Церкви. Першим Патріархом тоді став Мстислав Скрипник, небіж національного героя України Симона Петлюри.

Увесь цей час і Українська Православна Церква Київського Патріархату, і Українська Автокефальна Православна Церква не мали канонічного визнання з боку інших помісних Православних Церков. Однак ретроспективний аналіз подій в українському православ'ї починаючи з 1991 р., коли постала незалежна Українська держава, дає підставу розглядати цей Собор як новий акт українського церковно-визвольного руху, що був невід'ємною складовою всього національно-визвольного процесу. Такий самий шлях проходили всі (!) помісні Церкви, включно з російською, яка 141 рік не була визнана жодною Церквою. Та й «вигризла» це визнання незаконним і підступним шляхом, чого ми не бачимо у випадку з Православною Церквою України, канонічний статус якої затвердив Вселенський Патріарх після проходження всіх необхідних для цього процедур. Попри численні спроби росії й російської Православної Церкви завадити процесу визнання Православної Церкви України іншими Помісними Церквами (частина з яких перебувають у сфері впливу РПЦ), рано чи пізно її канонічний статус затвердять усі Церкви.

Крім того, надання ПЦУ патріаршого статусу може відбутися в недалекому майбутньому. У своїй доповіді на Помісному Соборі 27 липня 2023 р. Предстоятель Православної Церкви України Блаженніший Митрополит Епіфаній зауважив: «На нашу думку, в майбутньому буде справедливим і необхідним, щоб Православна Церква України отримала благословення від Вселенського Патріархату на патріарше достоїнство. Уже зараз наша помісна Церква має не менше вірних, духовенства, громад, церковних інституцій, ніж низка православних патріархатів. Ми несемо служіння у великій країні з більшістю православного населення, наша Церква має глибоке історичне коріння, яке тягнеться до часу апостольської проповіді. Отже, за всіма зовнішніми

ознаками є цілком справедливим, щоб так само, як було надано Томос про автокефалію Православної Церкви України, було також проголошено і Український Патріархат. Коли це станеться? Ми зараз не можемо сказати. Можливо, за п'ять, десять чи п'ятнадцять років. Для нас це не повинно мати принципового значення, бо те, що справді є важливим, — статус автокефальної Помісної Церкви — ми вже маємо. Переконаний, що питання Українського Патріархату — це не питання принципу (буде він чи ні?), а лише питання часу: станеться його проголошення з боку Вселенського Патріархату раніше чи пізніше. Війна Росії проти України, суперечки серед помісних Церков, які підігриваються в першу чергу з Москви, активна протидія Московського патріархату об'єднанню українського православ'я — усе це об'єктивно перешкоджає зараз говорити про конкретні строки, тим більше вже зараз порушувати це питання перед Вселенським Патріархом. Але для того, щоб це питання не використовувалося для безпідставних спекуляцій та ворожої пропаганди, ми вже зараз можемо констатувати, що у сприятливий і відповідний час ми соборно звернемося до Вселенського Патріархату, який має таке право і канонічні повноваження, щоб як раніше було встановлено патріарше достоїнство для Церков Росії, Сербії, Румунії, Болгарії, Грузії, так було це достоїнство встановлене і для Церкви України» [Доповідь Предстоятеля, 2023].

Бачимо, що повномасштабна війна росії проти України, яка принесла українцям горе, смерть і руйнування, пришвидшила процеси видалення з українського тіла гнійних російських елементів. Колись потужний вплив росії в Україні тепер щодня зазнає нищівних ударів. Спостерігається тенденція: чим більше ракет запускає росія по українських містах і селах, тим більша прірва утворюється між цими двома абсолютно різними народами. Чим більше російські війська замінують територію України, тим більше парафій і священників московського патріархату в Україні виявляють бажання об'єднатися з ПЦУ. І цей процес триває. Після перемоги України в цій війні будь-яка залежність України від росії — політична, економічна, культурна чи духовна — буде знищена остаточно. Досліджуючи історію народів світу, зауважуємо, що багато державотворчих і націєтворчих процесів мали пройти десятиліття, а то й століття боротьби, перш ніж стати по-справжньому сильними й незалежними. Війна в Україні ці процеси пришвидшила.

Наша держава виривається з лап пострадянського комуністичного світогляду. Позбувається пазурів російського імперіа-

лізму, що виріс із «совка». Відходячи від росії, яка ніколи не була для України ні братньою, ані дружньою, багато старших членів нашого суспільства, по яких катком проїхалась радянська машина, все ж продовжують жити думкою про схожість українського і російського народів. Молоде ж покоління вже відмежувалось від радянського та імперського минулого як у державному, так і церковному вимірі. І це справжнє досягнення та основа життя людини, яку Бог привів у світ не для того, щоб руйнувати, але щоб любити, творити, вдосконалюватись. Саме це є квінтесенцією буття Церкви Христової, а не її порядкове місце в диптиху.

Джерела

1. Акт подлинный Константинопольского Собора 7101 г. (1593 г.) февраля 12 об учреждении в России Патриаршества. Государственный Исторический музей. Московская Синодальная библиотека; Рукописный сборник втор. полов. XVII в. № 339 (198/СХСІХ), 1593 г. 16 л.
2. Деяние Константинопольского Собора 1593 года, которым утверждено патриаршество в России / [Порфирий Успенский, архимандрит]. *Труды Киевской духовной академии*. Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1865. Т. 3. С. 18–68.
3. Книга правил святых апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святых Отців / перекл. і упор. С.М. Чокалюк. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. 368 с.
4. Соборная Грамота Восточных патриархов. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1885. Т. 10. С. 21–25.

Література

1. Богданов А.П. Русские патриархи (1589–1700). Москва: ТЕРРА; Республика, 1999. Т. 2. 416 с.
2. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / перекл. М. Габлевич; за ред. О. Турія. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. XVI + 426 с.
3. Ермилов П.В. Учреждение московского патриаршества и Константинопольские соборы 1590 и 1593 гг. *Византийский временник*, 2019. Т. 103. С. 153–178.
4. Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви: в 12 т. Москва, 1996. Т. 6: История Русской Церкви в период постепенного перехода её к самостоятельности (1240–1589). 440 с.
5. Мальшевский И.И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры., 1872. Т. 2. 437 с.
6. Николаевский П. Ф. Сношения русских с востоком об иерархической степени московского патриарха. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 1879. № 1, 2. С. 128–158.
7. Патріарх Філарет. Статті та доповіді. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2002. Т. 4. 583 с.
8. Сидор І. дяк., Причини та витоки постанови Московського Патріархату 1589 року (спроба історико-богословського аналізу). Монографія. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. 416 с.
9. Смирнов А.І. Кирило Лукаріс і Україна. *Наукові записки* [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. 2011. Вип. 18. С. 157–164.
10. Троицкий С.В. О церковной автокефалии. *Журнал Московской Патриархии*. Москва, 1948. № 7. С. 33–54.
11. Фонкич Б.Л. Греческое книгописание в России в XVII веке. Книжные центры Древней Руси: XVII в. Санкт-Петербург, 1994. С. 16–380.

12. Фонкич Б.Л. Из истории учреждения патриаршества в России. Соборные грамоты 1590 и 1593 гг. Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. Москва, 1974. С. 359–412.

13. Шпаков А.Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. Одесса: Тип. Техник, 1912. 399 с.

14. Legrand É. Bibliographie hellénique, ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle. Paris, 1896. Т. 4. 512 p.

15. N. Pissis "The Image of the Moscow Patriarchate in the Eastern Church: Status and Legitimacy.". *Russia's Early Modern Orthodox Patriarchate: Foundations and Mitred Royalty, 1589–1647*, ed. Kevin M. Kain, David Goldfrank (Washington – London: Academica Press 2021. P. 52–53.

16. Regel W. *Litterae Ieremiae II patriarchae Constantinopolitani et synodi ecclesiae orientalis constituentes in Russia patriarchatum. – 1590, Tabula III. Analecta Byzantino-Russica. Petropoli-Lipsiae, 1891. P. 85–91.*

17. Διοβουνιώτης Κ.Ι. Μητροφάνης Κριτόπουλος. Ἐν Αθήναις, 1915. Σ. 5

Електронні джерела

1. Доповідь Предстоятеля на Помісному Соборі 27 липня 2023 р. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/dopovid-predstoyatelya-na-pomisnomu-sobori-27-lipnya-2023-r/>

2. Дудченко А. прот., Бесіда про канонічність автокефалії Православної Церкви України. URL: <https://www.preobraz.kiev.ua/2018/12/25-autocephaly-text/>

3. Єрусалимська православна церква. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Єрусалимська_православна_церква

4. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini/>

5. Православні Чехії: між Москвою, Києвом і Константинополем. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29779492.html>

6. Український правопис. URL: <http://newpravopys.mova.info/pravopys.aspx?SectionID=3293>

7. Що таке диптихи і їх використання у богослужінні Православної Церкви. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2588-shcho-take-dyptykhy-i-ikh-vykorystannia-ubohosluzhinni-pravoslavnoi-tserkvy.html>

Dzherela

1. Akt podlinnyj Konstantinopolskogo Sobora 7101. (1593) fevralya 12 ob uchrezhdenii v Rossii Patriarshestva. Gosudarstvennyj Istoricheskij muzej. Moskovskaya Sinodalnaya biblioteka; Rukopisnyj sbornik vtor. polov. XVII v. № 339 (198/CXCIX), 1593. 16 l.

2. Deyanie Konstantinopolskago Sobora 1593 goda, kotorym utverzhdeno patriarshestvo v Rossii / [Porfirij Uspenskij, arhimandrit]. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*. Kiev: Tip. Kiev-Pecherskoj Lavry, 1865. Т. 3. С. 18–68.

3. Kniga pravil svyatih apostoliv, Vselenskih i Pomisnih Soboriv i svyatih Otciv / pereklav i uporyadkuvav S.M. Chokalyuk. Kyiv: Vidannya Kiyivskoyi Patriarhiyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Cerkvi Kiyivskogo Patriarhatu, 2008. 368 s.

4. Sobornaya Gramota Vostochnyh patriarhov. Polnoe sobranie russkih letopisej. SPb.: Tip. Ministerstva vnutrennih del, 1885. Т. 10. С. 21–25.

Literatura

1. Bogdanov A.P. *Russkie patriarhi (1589–1700)*. Moskva: TERRA; Respublika, 1999. Т. 2. 416 s.

2. Ermilov P. V. *Uchrezhdenie moskovskogo patriarshestva i Konstantinopolskie sobory 1590 i 1593 gg. Vizantijskij vremennik*, 2019. Т. 103. С. 153–178.

3. Gudzyak B. Kryza i reforma: Kiyivska mitropoliya, Cargorodskij patriarhat i geneza Berestejskoyi uniyi / perekl. M. Gablevich; za red. O. Turiya. Lviv: Institut Istoriyi Cerkvi Lvivskoyi Bogoslovskoyi Akademiyi, 2000. XVI + 426 s.

4. Makarij (Bulgakov), mitropolit. Istorija Russkoj Cerkvi: v 12 t. Moskva, 1996. T. 6: Istorija Russkoj Cerkvi v period postepenno go perehoda eyo k samostoyatel'nosti (1240–1589). 440 s.

5. Malyshevskij I. I. Aleksandrijskij patriarh Meletij Pigas i ego uchastie v delah Russkoj Cerkvi. Kyiv: Tip. Kievo-Pecherskoj lavry., 1872. T. 2. 437 s.

6. Nikolaevskij P.F. Snosheniya russkih s vostokom ob ierarhicheskoj stepeni moskovskago patriarha. *Hristianskoe chtenie*. SPb., 1879. № 1, 2. S. 128–158.

7. Patriarh Filaret. Statti ta dopovidi. Kyiv: Vidavnychij viddil Ukrayinskoyi Pravoslavnoy Cerkvi Kiyivskogo Patriarhatu, 2002. T. 4. 583 s.

8. Sydor I. deacon., Prichini ta vitoki postannya Moskovskogo Patriarhatu 1589 roku (sprob a istoriko-bogoslovskogo analizu). Monografiya. Kyiv: Vidavnychij viddil UPC Kiyivskogo Patriarhatu, 2015. 416 s. il.

9. Smirnov A. I. Kirilo Lukaris i Ukrayina. *Naukovi zapysky* [Nacionalnogo universitetu «Ostrozka akademiya»]. Istorichni nauky. 2011. Vyp. 18. S. 157–164.

10. Troickij S. V. O cerkovnoj avtokefalii. *Zhurnal Moskovskoj Patriarii*. Moskva, 1948. № 7. S. 33–54.

11. Fonkich B.L. Grecheskoe knigopisanie v Rossii v XVII veke. Knizhnye centry Drevnej Rusi: XVII v. SPb., 1994. S. 16–380.

12. Fonkich B.L. Iz istorii uchrezhdeniya patriarshestva v Rossii. Sobornye gramoti 1590 i 1593. Problemy paleografii i kodikologii v SSSR. Moskva, 1974. S. 359–412.

13. Shpakov A.Ya. Gosudarstvo i cerkov v ih vzaimnyh otnosheniyah v Moskovskom gosudarstve. Carstvovanie Feodora Ivanovicha. Uchrezhdenie patriarshestva v Rossii. Odessa: Tip. Tehnik, 1912. 399 s.

14. Legrand É. Bibliographie hellénique, ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle. Paris, 1896. T. 4. 512 p.

15. N. Pissis "The Image of the Moscow Patriarchate in the Eastern Church: Status and Legitimacy." *Russia's Early Modern Orthodox Patriarchate: Foundations and Mitred Royalty, 1589–1647*, ed. Kevin M. Kain, David Goldfrank (Washington – London: Academica Press 2021. P. 52–53.

16. Regel W. Litterae Ieremiae II patriarchae Constantinopolitani et synodi ecclesiae orientalis constituentes in Russia patriarchatum. – 1590, Tabula III / Regel W. E. *Analecta Byzantino-Russica*. Petropoli-Lipsiae, 1891. R. 85–91.

17. Διοβουნიώτης Κ.Ι. Μητροφάνης Κριτόπουλος. *Ἐν Αθήναις*, 1915. Σ. 5.

Electronni dzherela

1. Dopovid Predstoyatelia na Pomisnomu Sobori 27 lypnia 2023 r. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/dopovid-predstoyatelya-na-pomisnomu-sobori-27-lypnya-2023-r/>

2. Dudchenko A. prot., Besida pro kanonichnist avtokefalii Pravoslavnoi Cerkvy Ukrayiny. URL: <https://www.preobraz.kiev.ua/2018/12/25-autocephaly-text/>

3. Yerusalimska pravoslavna cerkva. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Єрусалимська_православна_церква

4. Patriarshyi i Synodalnyi Tomos nadannia avtokefalnogo tserkovnoho ustroiu Pravoslavnii Tserkvi v Ukraini. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini/>

5. Pravoslavni Chehiyi: mizh Moskvoyu, Kiyevom i Konstantinopolem. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29779492.html>

6. Ukrayinskij pravopys. URL: <http://newpravopys.mova.info/pravopys.aspx?SectionID=3293>

7. Shcho take dyptyx i ix vykorystannya u bogosluzhinni Pravoslavnoy Cerkvy. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2588-shcho-take-dyptykhy-i-ikh-vykorystannya-u-bohosluzhinni-pravoslavnoi-tserkvy.html>